

СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ
(Нови Сад)

КОНДИЦИОНАЛНА КЛАУЗА У СТАРОСРПСКОЈ ПОСЛОВНОПРАВНОЈ ПИСМЕНОСТИ

У овом раду разматра се структурирање кондиционалне клаузе у старосрпској пословноправној писмености, која је у периоду од краја XII до средине XV века — у контексту културног обрасца *хомогене дијалекције* — функцирала као најпотпунији функционални репрезентант српског језика. Когнитивна опозиција евентуалнореални ~ иреални услов у испитиваном корпусу нема формалну синтаксичку верификацију. У сфери иреалног услова — који је у овом функционалном стилу прагматички сасвим маргинализован и чији је минимални индикатор контекст — јављају се реченички модели уведени везницима *ако, кда, те партикулом односно везником да*. У сфери евентуалнореалног услова регистровани су реченички модели уведени везницима *ако, аце, акје, еда, кда, кољ, цо, партикулом односно везником да, партикулом ли, те евентивним глаголом сгднтн се*.

Кључне речи: старосрпски језик, историјска синтакса, старосрпска пословноправна писменост, кондиционална клауза.

1. Старосрпском пословноправном писменошћу — која је негована по српским канцеларијама средњовековне Србије, Босне, Дубровника и Свете горе од краја XII до средине XV века — као једном од домена јавне језичке комуникације (Škiljan 1998: 83–91) реферише се о конкретном пословноправном чину, али се и регулише понашање које проистиче из тог чина. Наиме, бројни искази — првенствено у привилегијама, али и у осталим актима високе перлокуторне снаге какве су даровнице и покладнице (Павловић 2004: 225–230) — бивају устројени као прескриптиви којима се адресант самообавезује на одређене поступке или се пак од адресата, односно правних субјеката у надлежности адресанта или адресата тражи да нешто чине или не чине у претпостављеним околностима. На тај начин се формирају нормативни ставови са логичко-семантичком структуром *ако X онда Y* (Visković 1989: 52) којима се фокусирају могуће латентне, неизвесне ситуације и проscribeбују поступци као одговори на те ситуације.

Условљавање једне ситуације другом као семантичка универзалија присутно је, дакле, и у старосрпској пословноправној писмености,¹ али првенствено као компонента нормативноправних ставова у којима је услов будућа, евентуална околност чија реализација активира проскрибовану правну одредбу.²

Субординираном клаузом, као примарним синтаксичким средством у сфери кондиционалности (Пипер 1998: 41), може се у старосрпској пословноправној писмености исказати и евентуалнореални и иреални услов,³ с тим што се њихова идентификација — услед неизграђености спецификованих система конективних средстава — по правилу ослања на контекст, односно темпоралну релацију формирану између суперординиране, тј. аподозне и субординиране кондиционалне, тј. протазне предикације.

2. У старосрпској пословноправној писмености кондиционална клауза у сфери реалног услова уводи се везницима *ако*, *аице*, *акје*, *ѐда*, *кѓда*, *коѓь*, *ѓо*, партикулом (уп. Грковић-Мејѓор 2004: 188–191), односно везником *да*, партикулом *ли*, те евентивним глаголом *ѓгоѓити се* (уп. В. Петровић 1997: 205).⁴ Упркос релативној разуђености система

¹ В. И. Борковски (1965: 526), у вези са староруском пословноправном писменошћу истиче да „условная конструкция отнюдь не является второстепенным или случайным элементом изложения законов и договоров, а наоборот, важнейшим, основным структурным элементом изложения“.

² У праву је услов „*будућа*, *неизвесна* околност од чијег наступања или ненаступања зависи настанак, промена или престанак неког субјективног права“ (Pravni leksikon 1970: 1240) изван чега остаје тзв. иреални услов. У филолошкој (лингвистичкој) литератури спецификовање условне околности као *будуће* и *неизвесне* изостаје. Овде се кондиционална клауза дефинише као примарно средство исказивања услова, али будућност и неизвесност као битне специфичности правног услова изостају. По А. Мусићу (1898: 16) се „реченице, у којима се подлежаћном реченицом изриче узрочна радња, којој се вршење само допушта, зову се погодбене или увјетне, хипотетичке, кондиционалне или супозитивне“, док за М. Кравара (1984: 12) „погодбене реченице и нису ништа друго него специјални облици начинског ступњевања хипотетичког суда као израза помишљене узрочности“.

³ Из спознајне перспективе адресанта услов може бити (а) евентуалнореалан, уколико говорни субјекат не зна у каквом је односу са реалношћу радња протазне предикације, или (б) иреалан, уколико говорник зна да је презентована околност у контрадикцији са стварношћу. Когницију као критериј класификације кондиционалности за српски језик понудила је М. Ивић (1983: 145–153) раздвајајући (а) иреални услов од (б) евентуалнореалног. Полазећи од остварљивости претпостављене околности З. Голомб (1984: 180) нуди „the distinction between *fulfillable* and *unfulfillable* conditions“, као, уосталом, и В. С. Храковски (1996: 195) издвајањем (а) „УК (условная конструкция) выражается реальная т. е. выполнимая возможность“, (б) „УК выражается нереальная, т. е. невыполнимая возможность“.

⁴ Истраживачки корпус чине фотографски снимци 680 старосрпских повеља и писама одабраних према територијалном, хронолошком и жанровском критерију. У

конективних индикатора, главнина ових реченица има везник ако (69,42%), аще (10,27%) или акѣ (6,25%), односно партикулу ли (4,46%), док на сва остала решења заједно отпада тек једна десетина примера.⁵

Мада је употреба кондиционалног ако, као најфреквентнијег везника у сфери евентуалнореалног услова, територијално мање-више избалансирана, западне и источне канцеларије изразитије су конфронтиране у погледу употребе мање фреквентних конективних средстава.⁶ Наиме, кондиционалне клаузе на кѣда, коѣ и що регистроване су само у актима западне провенијенције, док је црквенословенско кондиционално аще готово ексклузивитет аката насталих у источним кан-

складу с филолошким захтевима истраживања старог текста уз сваки пример, дат у овом раду, наводи се (1) ознака канцеларије (*Балиш*. Балшићи, *Бранк*. Бранковићи, *Драг*. Драгаши, *Дубр*. Дубровник, *Кос*. Косаче, *Коѣр*. Котроманићи, *Лаз*. Лазаревићи, *Нем*. Немањићи, *Павл*. Павловићи, *Санк*. Санковићи) или адресанта, (2) година настанка акта, (3) архив у којем се акт чува (*В*. Ватопедски архив, *Д*. Дубровачки архив, *Х*. Хиландарски архив, *К*. Кермендски архив, *Л*. архив Лавре св. Атанасија, *П*. архив св. Пантелејмона), или краћи назив акта (*Арх*. Светоархангеловски хрисовуљ, *Деч*. Дечански хрисовуљ, *Грг*. Светогеоргијевски хрисовуљ, *Сѣф*. Светостефански хрисовуљ), (4) број акта (за *В*. према регистру у књизи М. Laskarisa, *Actes de serbes de Vato-pédi*, Byzantinoslavica, VI, Prague, 1935, 3–23; *Д*. према регистру у књизи Љ. Стојановића, *Сѣаре срѣске ѿвеле и ѿсма. Књига I. Други део*, Београд — Ср. Карловци, 1934, 527–557; за *Х*. према регистру у раду Душана Синдика, *Срѣска средњовековна акѣа у манаѣиру Хиландару*, Хиландарски зборник, књ. 10, Београд 1998, 9–134; за *К*. према регистру у раду Ludwiga von Thallóczya, *Slavische Urkunden des Kórmender Archives*. Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München und Leipzig, 1914, 6–27; за *Л*. према регистру у књизи *Actes de Lavra. IV Études historiques. Actes serbes complémentes et index*. Par Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou avec la collaboration de Sima Ćirković. Textes et planches. Paris, 1982; за *П*. према регистру у књизи *Actes de Saint-Pantéléémón*. Édition diplomatique par Paul Lemerle, Gilbert Dagron, Sima Ćirković. Texte. Album. Paris, 1982), те (5) ознака реда у којем пример почиње и то, разуме се, према фотографском снимку акта (узетак су Светостефански и Светоархангеловски хрисовуљ за које су уместо фотографије коришћена издања Јанка Шафарика, *Хрисовула цара Сѣефана Душана коиомъ оснива манаѣируъ Св. архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348*, Гласник Друштва србске словесности, Свезак XV, Beograd, 1862, 264–310; и Ватрослава Јагића, *Свѣѿосѣефански хрисовуљ краља Сѣефана Уроша II Милуѣина*, Беч, 1890).

⁵ Док су еда (2,9%), и да (2,68%) оверени са по десетак примера, кѣда (1,12%), коѣ (0,22%), що (0,89%) су у сфери евентуалнореалног услова представљени тек симболично, појединачним примерима. Кондиционалне клаузе евентивним сјгодити се, без додатних конективних индикатора (уп. згодило ен се тере и кѣри не било · тѣда да се нѣда датн половинна внше рѣч|нога пока|д| кнезѣ влкѣѣ Дубр. 1429, Д. 385.8) стоје такође на самој маргини овог семантичког субпоља с учесталошћу од свега 1,79%.

⁶ Западну групу канцеларија чине српска канцеларија у Дубровнику, те владарске и властеоске канцеларије средњовековне Босне, док у источну групу канцеларија спадају владарске и властеоске канцеларије средњовековне Србије, те манастирске канцеларије средњовековне Србије и Свете горе.

целаријама, где је овај везник потврђен у скоро сваком петом примеру. Везник акѣ, као старосрпски фонетски еквивалент црквенословенског аѣ, вишеструко је фреквентнији на истоку него на западу, као што су, с друге стране, кондиционалне клаузе на да и ѓда вишеструко чешће у западним него у источним актима. Партикула лн као минимални маркер кондиционалности у сфери евентуалнореалног услова двоструко је чешћа на западу него на истоку, док су кондиционалне клаузе уведене евентивним љгднѣ ѣ, граматикализованим потенцијалом, регистроване само у актима западне провенијенције.

3. Већ од првих сачуваних старосрпских пословноправних списа везник акѣ иступа као стабилизван конективни индикатор кондиционалности и у источним и у западним српским канцеларија.⁷ У сандхи-

⁷ Распрострањеност форме *ako у све три групе словенских језика указује на прасловенско порекло ове лексеме — у погледу даље етимологије не постоји сагласност: по Младенову то је спој везника *a и заменице *k'o (слично мишљење нешто раније понудио је Вондрак), док би према Бернекеру или Мејеу ову форму ваљало доводити у везу са праиндоевропском демонстративном заменицом *e-/*o- (уп. праиндоевропско *to- и прасловенско *tako према праиндоевропском *o- и прасловенском *ako) (Етимологическиј словарь 1: 65). Као показатељ кондиционалности везник *ako својствен је пак првенствено јужнословенским језицима док се на северу ово својство јавља само у траговима, поред прилошког ako 'како, колико' или везничког ako 'као, као што, како' (Кореџњу 1980: 44–45). Чак и ако се еквивалент јужнословенског кондиционалног *ako тражи у чешком, односно пољском jak, те украјинском и белоруском як, чему нису склони ни П. Скок (I: 20) ни Ф. Копечни (1980: 44–45, 233–237), док су аутори *Этимологического словаря славянских языков* (*ako / *jako?) (I: 65) по том питању релативно суздржани, *ako израста у општекондиционалну конекцију само на јужнословенском простору (уп. Кореџњу 1980: 44–45). Међу јужнословенским језицима једини изузетак у погледу статуса кондиционалног *ako представља старословенски — у канонским споменицима везник акѣ, који аутори академијине *Грамаѣике на старобългарския език* посматрају као варијанту везника љкѣ, функционише као показатељ темпоралности (1993: 498), квалитативности (1993: 501), те као везник комплементне клаузе „при глаголи за речева, мисловна, сетивна и емоционална дейност“ (1993: 482). На основу тога би се могло претпоставити да се кондиционално акѣ на јужнословенским просторима развија у време или непосредно након настанка канонских споменика. Индикативна је у том смислу и чињеница да се у старосрпској пословноправној писмености напоредо са кондиционалним акѣ све до краја XIV века и то углавном у источним канцеларијама користи акѣ као српски фонетски еквивалент старословенског кондиционалног аѣ (*at'e). Старосрпско кондиционално акѣ по свој прилици је претходило кондиционалном акѣ, доживевши историјски период, да би онда у току неколико векова било смењено новим акѣ. Није јасно због чега се ова смена одиграла, али судећи по чињеници да се акѣ најдуже одржало у немањификним актима, ваља претпоставити да је центар ирадијације био на западном делу јужнословенске територије. Овакав претпостављени развој чини врло вероватном претпоставку да је кондиционално *ako „тврда варијанта“ севернословенског аѣ које се у источнословенским језицима може изводити из прасловенског *at'e, али не и у западнословенским (Кореџњу 1980: 37–38, 45). Ако је старосрпско акѣ, заиста, „тврда варијанта“ севернословенског кондиционалног, односно концесивног аѣ, он-

3.1. Темпорална парадигма реченичног комплекса с евентуално-реалном кондиционалном клаузом уведеном везником ако ограничена је прагматичким профилом посматраног функционалног стила који у области кондиционалне детерминације преферира временску сферу будућности. Наспрам суперодинираној предикацији граматикализованог презентом, футурском конструкцијом, потенцијалом, императивом, те оптативном перифразом *да + ĭрезенѿи*, односно *да + ĭерфѣкаиѿ*, реализује се субординирана, протазна предикација која је (1) у сфери актуелног услова граматикализована презентом глагола имперфективног вида, (2) у сфери прошлог услова перфектом, а (3) у сфери будућег, односно „надвременског“ услова¹¹ презентом глагола перфективног вида, презентом глагола имперфективног вида (чија футуралност бива контекстуално разрешена), аористом, футурским конструкцијама, те потенцијалом, при чему су регистроване следеће комбинације:

(у сфери актуелног услова)

{V_(ФУТ) + [ако + VI_(ПРЕЗ)]}¹² ако ли сѣ що дѣлѣни ми нѣзнашь|д| ѡвамо хокіе-мо ви задоволе на ни|х| ѡправи|т| · (Дубр. 1398, Д. 418.4);

{V_(ИМПЕР) + [ако + VI_(ПРЕЗ)]} ако ли лѣ г|с|птвѣ ти драго нѣ · да ѡпѣкѣ ѣ ново вѣрѣдо наши · а ти имѣ дан вѣрѣ шесть м|с|ць (Дубр. 1417, Д. 232.46);

(у сфери прошлог услова)

{V_(ИМПЕР) + [ако + V_(ПФ)]} ако је чловѣкъ лѣдовалъ нека мѣ пать патн · а ниданѣ ѣ нѣ крико · (Дубр. 1417, Д. 229.27);

{V_(ПОТ) + [ако + V_(ПФ)]} ако је такози злѣ и непоттено ѣчиннено ... је дѣнь дѣнь не ви доган наши трѣго|в|ци тамо пр|ѣ|ви|т| (Дубр. 1398, Д. 191.8);

(у сфери будућег услова)

{V_(ПРЕЗ) + [ако + VP_(ПРЕЗ)]} да ако чловѣкъ кою лѣдостъ или по неѣмѣтѣльствѣ ѣчинни · право и достоинно је|с| да мѣ пать патн · (Дубр. 1417, Д. 144.9);

{V_(ФУТ) + [ако + VP_(ПРЕЗ)]} ако г|с|птво ви не ѡправи и не нагѣ за ни|х| слободѣщине ѡни трѣговѣци кон сѣ тамо хоте се двики · а дрѣзи ѡ|д| ѡвѣде нете доки (Дубр. 1398, Д. 193.10);

ю веде оу мѣропѣхе (Нем. 1330–1331, Деч. 320), мѣѡ вѣсакого негоже бѣ пронзволиѣ по мнѣ госпо|д|ствовати ... не потворити ѡвоган записанїа вишеписаннаго · ако ли ви тко дрѣзнѣѡ ѡвози записанїе раз|д|рѣти и потворити да мѣ је пр|с|таа сѣпърница вѣ мѣсто помощи (Бранк. 1457, В. 96.12).

¹¹ Мисли се на условне одредбе правних прескриптива (Sedláček 1991: 354).

¹² Ради рационализовања предочене грађе у раду су, осим уобичајених, употребљене и следеће скраћенице: {} — реченични комплекс са субординираном кондиционалном клаузом, [] — субординирана кондиционална клауза, V — предикација, VI — предикација предствалења глаголом имперфективног вида, VP — предикација предствалења глаголом перфективног вида.

- {V(ПОТ) + [ако + V(ПОТ)]} ако би грехо|м| тѣрци дошли а они прѣ|дъ ниди бѣ|жали к намаь доган би за ниди грє|д| н намаь зло · зч|нни|т| · (Дубр. 1420, Д. 585.18);
- {V(ИМПЕР) + [ако + VP(ПРЕЗ)]} нь ако кога чѣте крива а би мн зъ|мьше поданте нли соль нли злато : (Нем. 1265–1266, Д. 23.6), ако ни ваша м|с|ть они лнсть не пошлє · волиа намаь зпнши нде о|д| онога ч|ловкѣ кон ти је писаль (Дубр. 1396, Д. 117.6);
- {V(ИМПЕР) + [ако + V(АОР)]} ако голнє бнетатьке придоше подь рать нашъ ззетн воде · а би нидь не браннте · (Дубр. 1420, Д. 1040.13);
- {V(ИМПЕР) + [ако + V(ФУТ)]} ако хокіете доки к намаь з нашъ градъ пошанте ни о|д|пнсєє ω все|м| (Дубр. 1398, Д. 272.6);
- {V(ИМПЕР) + [ако + V(ПОТ)]} нз ако бнсте видѣли єрь нзлѣзоше како неприател-ые ... а би тон видѣвѣши станнте с конско|м| н браннте колнко морете (Дубр. 1420, Д. 1040.24), ако би гдѣ на пѣтєви нзъгнєлє нека се овѣдѣ нахѣде писанне (Лаз. 1423, Д. 240.20);
- {V(ДА + ПРЕЗ) + [ако + VP(ПРЕЗ)]} ако се зч|нн кривина · мєгю градомь · н мововь земловь : да се стаю сзднє · гдє є законь · (Нем. око 1215, Д. 4.11), н ако ти се згодн : кое наснаєє н прнєгнєши з градъ нашъ к намаь · да те прнмємо тако гнѣ : (Дубр. 1234–1235, Д. 14.12), ако ли безъ нгоу|мнова бл|с|нннѣ повє|д| к'то ѿ црѣквє главе водоу да плати .бї. пє|р|пє|р| (Нем. 1300, Грг.318), ако ли кто дрѣзнє н потвор слово краљєвѣства мн н ззмє нидь цю вь областн краљєвѣства мн · да нидя нидь платити краљєвѣство мн (Котр. 1378, Д. 83.21), ако нидь кто ззмє цю любо снло|м|є га да плакю о|д|є мое кѣкє (Балш. 1385, Д. 113.8), н ако се зч|н|н| кога пра · мєгѣ дѣброкчани н срьб|л|н · да се постави по|л|внна сздн дѣбровачкн|х|ь · а половнна срьб|л|ь · (Лаз. 1387, Д. 127.9), ако се кон ч|ловкѣ прншл'ць нанде да се нзѣрен'не вань (Дубр. 1400, Д. 260.8), ако нидь га онози оу|ч|нннмь да они мєне по-мєнѣю (Бранк. 1452, Л. 24.5.52);
- {V(ДА + ПРЕЗ) + [ако + VI(ПРЕЗ)]} ако мн стонте з снєн клєтѣвѣ ... да вы дрѣжѣ · з вьсакон правѣдѣ (Нем. 1234–1235, Д. 15.6), н ако некєто о|д|є нашнхъ кѣметн · нли о|д|є нашнхъ · людн чнне би кривннѣ · да се прн прєдѣ мновь (бан Нинослав 1249, Д. 12.6), ако је сокал'ннкѣ да се кь сокал'ннкомь прнсадн · (Нем. 1330–1331, Деч.322), ако ли говорн бошннннѣ на дѣ-брокчанина да га позовє прѣ|д|є дѣброкчани на порєдѣ (Котр. 1332, Д. 51.15), ако је комоу кон дѣброкчанинѣ цю длѣжнѣ нли крнвѣ, да се нцє нстѣць (Бранк. 1445, Д. 636.33);
- {V(ДА + ПРЕЗ) + [ако + V(АОР)]} ако се нанде правь да бѣде правь · ако ли га з чємь нандоше крива · да онои плакѣ · (Дубр. 1410, Д. 414.11);
- {V(ДА + ПРЕЗ) + [ако + V(ФУТ)]} да би га дамь ако би нидє цю пакостити (Нем. око 1215, Д. 4.7), н ако людєє стѣго ти црѣства нли петровн внсокого сєва-

стократора нмѣтъ нскати некою правннѣ ... да мн бѣдемо дръжанн ѿ немѣ чинннн правннѣ (Дубр. 1253, Д. 791.33), ако бѣдѣ н вногра|д|ѣ по нен насадннн прѣз' мегю в'се да мн повратѣ. (Нем. 1349, Д. 66.70), ако лї кто нач|н|ѣ пастї по колы монастыр|с|кон да платїн цр'к'вн ѿ сто ковнль ковїлоу . (Нем. 1344–1355, X. 29.35), ако кто нмѣ що говорнтн нлн насловатн градѣ дѣбровннкѣ ... да нмѣ краљевьство мн ѿ тога ннхѣ браннтн н помагати (Котр. 1378, Д. 83.23), ако кемо мн внше писанн власте|л| н нашн послѣднн пр|ѣ|стѣпн|т| що ѿ клетве ... да нн ѣбню внше писанѣ клетвн (Дубр. 1390, Д. 143.22), ако не оуسخокѣ монастырь сїа вшеписанна исправнтн · за адльфа|т| ... да соу вольнн оузнматн вса ѣлнка приложн г|с|нѣ стѣн кне|з| лазарь (игуман Никодим 1395–1396, П. 59.98), ако бѣде ѿнѣ прѣгїе стоїаль · на ѿно|м|зн станѣ · да нѣ волнѣ срьбннѣ стоїатн ѿндѣзн (Лаз. 1405, Д. 212.18);

{V_(да + през) + [ако + V_(пот)]} н ако бн внла некою самота ... да се с прѣвнномѣ . нспр|л| (жупан Радослав 1254, Д. 27.32), н ѣко бн ѣ темѣ сьгрѣшнлѣ влькославѣ да станѣ прѣдѣ добрннн мѣжымн да се ѿправн (Котр. око 1323, К. 11.8), ако се бн некога свад ѣчиннла мѣгю мнѣ|м|ѣ н мѣгю банѣ|м|ѣ босньскн|м|ѣ · да га г|д|нѣ гюргь · даю монѣ прнѣтателѣ|м| дѣбровчанѣ|м| ѣвѣстн с кннгомѣ (Балш. 1373, Д. 106.3), ако лн бн не хтель дѣбровчанннѣ стоїатн на номзмн сѣдѣ · да ѣ волнѣ кѣнсѣлѣ н неговѣ сѣдне ѿногазн свѣзатн (Бранк. 1387, Д. 140.52), н ако бн добрѣшко нлн тко ннн нзѣваднлѣ нлн нмалѣ ца стѣпашннова н тон вѣсе да дадѣ влахѣшн . (Дубр. 1413, Д. 222.18), ако бнсмо нхѣ ка|д| нмалн да н|х| даамѣ властеломѣ дѣбровчачѣмѣ (Павл. 1439, Д. 615.25), ако се бн сьлѣчн|л| ра|д|ославѣ пострн|г| нлн сьмрѣтъ да ѿвазн села внше писан'на ѿстанѣ сестрнчн|к|ннѣ|м| ннѣговѣ|м| (Бранк. 1457, В. 96.4);

{V_(да + пф) + [ако + V_(пот)]} ако лн бн тко понесалѣ поносѣ чловѣкѣ г|д|на бана да ѣ платнл :бѣ дннара (Котр. 1375, Д. 81.5).

Предикација кондиционалне клаузе с везником ако у сфери будућег евентуалнореалног услова по правилу се граматикализује презентом глагола перфективног вида, односно футурским конструкцијама глагола имперфективног вида, што су практично два примарна модела исказивања будућих ситуација (Белић 1999: 443). Ипак, будући евентуалнореални услов у оквиру правних прескриптива чија је аподоза представљена оптативном перифразом да + *їрезенїи* могао је бити идентификован и презентом глагола имперфективног вида.¹³ С

¹³ У примерима типа н ако се кога годѣ крнвнна чннн мегю лю|д|мн краљевь|с|тва мн н мегю лю|д|мн вашннн да се сѣдомѣ исправља. (Нем. 1254, Д. 21.11), дискурсно окружење, тј. интегрисаност протазе у правну одредбу обезбеђује презенту глагола имперфективног вида могућност упућивања на временску сферу будућности, што је разумљиво

друге стране, перифрастичне футурске конструкције продиру у кондиционалну клаузу и у случајевима када је условна ситуација идентификована глаголом перфективног вида, што се може пратити већ од првих сачуваних старосрпских пословноправних списа.¹⁴

Протазна предикација уведена везником ако у сфери будућег услова у скоро сваком четвртом примеру бива граматикализована потенцијалом, с тим што се у актима западне провенијенције овај глаголски начин јавља у две петине случајева, док је на истоку његово присуство оверено тек у сваком тринаестом примеру. Осим тога, оваква употреба потенцијала у списима насталим у западним канцеларијама у начелу има континуитет од првих сачуваних споменика, што није својствено актима источне провенијенције, где се потенцијалом граматикализована кондиционална предикација јавља тек од друге половине XIV века. Ова разлика у дистрибуцији потенцијала у кондиционалним клаузама између западних и источних канцеларија еквивалентна је стању уоченом на општесловенском плану. Потенцијал се, наиме, у протазни знатно чешће јавља у западнословенским него у источнословенским језицима, што се манифестује и на словенском југу јасним раздвајањем источнојужнословенске (бугарски и македонски) и западнојужнословенске језичке скупине (Sedláček 1991: 354). У току средњег века источни делови српске језичке територије у погледу ове особине очигледно су ближи истоку него западу.¹⁵

с обзиром на то да се правним одредбама регулише понашање управо у будућим и неизвесним околностима. Оваква употреба презент глагола имперфективног вида може се довести у везу са сличном појавом уоченом у старословенском језику (Gardiner 1984: 119).

¹⁴ Примери типа ако ли нидь хокете кою пакьстѣ зчинити и чькетъ · то мьнѣ чините : (Ђура Качић 1243–1276, Д. 32.8), ако хокете ви мьнѣ доє лѣди вратити и цю ли стѣ зъзан ѣа вашета чьѣѣка да пѣщѣ (кнез Черномир 1252–1254, Д. 25.13), ако ли се зсхоке цр|с|вѣм ш нмдм разднрн|т| да нидь дамь гад|с| прьво тога (Нем. 1362, Д. 99.12), ако кто зсхоке зло зчинн|тн| дѣбровѣанннѣ нннн|х| владанню да н|х| влю|д|з и помагаль (Балш. 1373, Д. 107.6), представљали би израз стабилизације перифрастичног склопа презент глагола хотѣти и инфинитива глагола који се мења у функцији фтура и изван спојева с глалима имперфективног вида.

¹⁵ Разматрајући утицај грчког и латинског на развој синтаксичке структуре словенских језика, Ј. Бауер (1972: 63–64) уочава да је ширење потенцијала у субординираним клаузама подстакнуто угледањем на латински конјунктив и евентуално футур II, истичући у вези са старочешком писменошћу да је „за humanismu to došlo tak daleko, že ve větách obsahových, podmínkových a vztažných (především substantivních) je indikativ zatlačen u některých autorů do nenšiny: silně jsou zasaženy i věty časové, pokud v nich proniká smysl podmínkoví. Pomátky psané prostějším stylem jsou vlnou kondicionály zasaženy méně“. Да би се већа учесталост потенцијала на западу могла тумачити латинским и евентуално немачким утицајем уочава још А. Потѣбња, али се током друге половине XX века заузима нешто уравнотеженији став по коме је ширење потенцијала резултат домаћих развојних тенденција које су страним утицајима само

Аористна граматикализација протазне предикације као израза будућег евентуалнореалног услова регистрована је искључиво у актима дубровачке провенијенције, што вероватно није случајно будући да је ова појава данас практично ограничена на југозападне српске говоре (уп. Вушовић 1930: 163–164; Милетић 1940: 549; Вујовић 1969: 329).¹⁶

3.2. Евентуалнореална кондиционална клауза уведена везником ако по правилу је препонована у односу на управну клаузу, што се може схватити као израз синтаксичке верификације природног следа корелативних радњи — кондиционална ситуација као евентуални узрок управне радње или стања по логици ствари претходи последици, тј. консекутивној ситуацији. Нарушавање природног хронолошког следа, што подразумева постпоновање кондиционалне клаузе, потврђено је у свега 2,64% примера, мада се може пратити током читавог посматраног периода.¹⁷ У скоро сваком десетом примеру између препоноване кондиционалне клаузе с везником ако и постпоноване суперордириране клаузе стоји кореферентско а, то, те тада,¹⁸ као траг првобитне јукстапозиционе везе самосталних реченица. Наиме, реченични обликована индиректна реакција на претпостављену ситуацију — првобитно исказивану вероватно емоционално обојеном екскламативном ре-

интензивирани (Baueer 1972: 64; Sedláček 1991: 354–355). То потврђује и дијахрона синтаксичка перспектива српског језика. У вези са редукованошћу потенцијала у старосрпским кондиционално-консекутивним релацијама треба подсетити и на Седлачеково запажање (1970: 68) о утицају балканског волунтатива, тј. оптаивне перифразе да + *през*. на „делимично губљење инфинитива и потенцијала ... што даље на северозапад, то су инфинитив и кондиционал чешћи и, супротно, правцем ка југоистоку, и инфинитив и кондиционал су све ређи, а у бугарском је развитак довео до њиховог скоро потпуног потискивања“. Смерови ирадијације латинског конјунктива (Baueer 1972: 63) и балканског волунтатива су супротни и сударају се управо на српском језичком простору, тако да би у вези са датим проблемом свакако требало рачунати с оба фактора. За разлику од стања регистрованог у старосрпској пословноправној писмености, употреба потенцијала у протазу у савременом српском језику дефинисана је одговарајућим семантичким параметрима (Musić 1898: 3; Ivić 1983: 150), при чему није уочена никаква територијална неуједначеност, бар када је стандардни језик у питању.

¹⁶ Оваква употреба аориста потврђена је, иначе, и у албанским кондиционалним клаузама с везником *po*, а својствена је и неким западнобугарским говорима (Sedláček 1991: 358–359).

¹⁷ Уп. да ен га даць ако ен нде що пакостити нз дое земле (Нем, око 1215, Д. 4.7), да този вршин г[с]нь ваць ако више не ѝздоже. (Дубр. 1390, Д. 143.21), да више речени идици плати и плати ш[о] ен платнан и патнан речени с[с]жнн ако н[х] глав[о]м[и] не ен дали госпо[ст]в[ѣ] д[ѣ]бровачком[ѣ] (власи Враговићи 1443, Д. 1058.11).

¹⁸ Тек појединачним примерима оверени су у вој функцији прилог тако, те партикула, односно везник и — уп. ако в[ѣ]д[ѣ] нев[ѣ]р[н]ици нн при[ѣ]теле тво[ѣ]м[ѣ] ст[ѣ]б[ѣ]м[ѣ] ц[р]к[ѣ]м[ѣ] такоже да в[ѣ]д[ѣ] нев[ѣ]р[н]ици н врагов[ѣ] наше[ѣ]м[ѣ] град[ѣ] д[ѣ]вров[ѣ]нн[ѣ]к[ѣ] (Дубр. 1253, Д. 791.8), и ако ен добр[ѣ]шко нли тко нни изв[ѣ]дала нли ндала ша ст[ѣ]пашннова и тон в[ѣ]се да дад[ѣ] в[ѣ]л[ѣ]ши . (Дубр. 1413, Д. 222.18).

ченицом (Bauer 1960: 333–334) — почињала је експресивним партикулама *a, *to, односно *tъgъda (које је имало и функцију временског прилога) (Bauer 1960: 311). Интегрисањем јукстапонираних реченица у реченични комплекс, партикуле су могле опстајати мада је њихова првобитна функција изгубљена:¹⁹ ако ли нидь хокете кою пакысть зчинити и чькеть · то мьнѣ чините : (Ђура Качић 1243–1276, Д. 32.8), нь ако кога чьете крива а ви ми зъзмьше поданте или соль или злато : (Нем. 1265–1266, Д. 23.6), ако ли бѣ наша гпѣта марѣа бѣдѣе свободна и з свою область како и рѣчино тѣрала нскала ... тѣдан шпѣнна · и градъ дѣбровнѣкъ да нѣ дрѣжанъ приати з градъ · г|д|на краля стефана · (Котр. 1387, Д. 87.26), ако ли не придешь а ми кьмо зчинити|т| цю се бѣде по прабѣдѣ пристоати (Дубр. 1413, Д. 1050.7), ако ли би ца тога бѣ не дан кон нню нзашао манѣ ро|д|нтелю своимъ херцегъ стѣпанъ нз воле и нзъ по|с|лѣха ... та|д|а да не има днела ни за мене ни конь мене (Кос. 1453, Д. 668.27). Кореферентско тѣда показује се при том нај-витаљнијим. У XV веку оно практично истискује остале конкуренте, ослањајући се вероватно на свој статус у реченичном комплексу с темпоралном клаузом и подвлачећи постериорност консекутивне ситуације у односу на кондиционалну.

4. Кондиционалне клаузе уведене старословенским везником аце и његовим српским фонетским еквивалентом акѣ у начелу су везане за старосрпска пословноправна акта источне провенијенције.²⁰ Док, међутим, аце као књишка конекција истрајава практично до краја истраживаног периода везујући се првенствено за текстуалне сегменте и иначе писане вишим српскословенским стилем, акѣ, које је имало подлогу у српској говорној бази, крајем XIV века губи актуелност.²¹

¹⁹ Слична појава уочава се на ширем словенском плану — уп. староруско аже не боудете пороукы · то оу жельза оусаднтъ См. Г. 1, аже нидеть жалобитиса васъ кто на рижаны · или гелдино или кто ннын · и вышанте к намъ · а мы правдоу дады по вьшн правде См. 5 (Борковский 1958: 170–171), односно старочешко ач mně panovati nebude, tehdy nepoškvrněn budu ŽaltKlem 18.14 (Bauer 1960: 309).

²⁰ Кондиционално аце на западу је регистровано у дубровачком уговору с бугарским царем Михаилом Асеном — уп. и аце когъ подожець · стѣмъ ти · цѣствъ · нспѣднн · врага · твога ... ми да ихъ · не придемо · (Дубр. 1253, Д. 791.11), аце клѣнтъ · съдрьтъ · некомъ · чловѣкъ ... да весь · добнтъ · сонога · цьрьца · чиницо · написати · (Дубр. 1253, Д. 791.29), где га је непознати писар — чији је матерњи језик, судећи по језичким грешкама (Vrana 1957: 315), вероватно био романски — употребио као импорт из црквенословенског језика. Старосрпским акѣ у актима западне провенијенције уведено је свега 1,43% кондиционалних клауза у сфери евентуалнореалног услова, док се на истоку овај везник јавља практично у сваком десетом примеру. Ваља имати на уму да је више потврда кондиционалног акѣ у актима Д. 14 и Д. 22 источне провенијенције будући да се ради о привилегијама чији је адресант само номинално Дубровник (Vrana 1957: 329–333).

²¹ Српско кондиционално акѣ континуант је прасловенског *at'e потврђеног у старословенском аце, старополско јасу, староруском аче, ачи, аци (Этимологический

Попут знатно фреквентнијег ако, и кондиционално аще, односно акје могло се комбиновати с партикулом лн формирајући кондиционално-адјунктивне, односно кондиционално-адверзативне спојеве аще лн, акје лн:²²

4.1. Будући да се кондиционалне клаузе уведене везником аще употребљавају у мање-више устаљеним ситуацијама,²³ темпорална парадигма реченичног комплекса с овако исказаниим условом изразито је једнолична. Наспрам суперординиране предикације граматикализоване футурском конструкцијом, императивом, те оптативном перифразом да + *йрезенїи* реализована је субординирана предикација која у сфери актуелног услова има форму имперфективног презента, док се у сфери будућег услова формализује презентом глагола перфективног вида, односно футурским конструкцијама, при чему су регистроване следеће комбинације:

(у сфери актуелног услова)

{V(ИМПЕР) + [аще + VI(ПРЕЗ)]} аще бо любнѣтє мє рє|чї · заповѣдн мѡє съблюдѣтє · (Лаз. 1400, П. 58.2);

(у сфери будућег услова)

{V(ФУТ) + [аще + VP(ПРЕЗ)]} аще потворн| рѣчь мѡю · то н самѣ акє н створн| чьто · стїнн коєн за дшбѡую свою · не хоке мѡу бытн тврѣдо ѡдѣ ннѣхъ · н же боу|д| по немѣ вл|д|кы · (Нем. око 1200, X. 1A.72);

{V(ДА + ПРЕЗ) + [аще + VP(ПРЕЗ)]} аще каѣчнѣтѣ · съмрѣтъ · некомѡ · чловѣкѡ · нлн кѡпцьѡ ... да вєсь · добнткѣ · ѡнога · мѣрьца · чнннмо · напнсатн · (Дубр. 1253, Д. 791.29), да аще кто ѡбращєтѣ се прятворнѣ · пнсана мѡю вь снємѣ крѡсѡволы таковы да бюдєтъ проклєтъ ѡтъ га ба всєдрѣжытєла (Нем.

словар 1: 90). Даља етимологија овог везника сасвим је неусаглашена. Покушаји третирања прасловенских **at'e* и **a še* као хронолошки различитих континуаната (**at'e* старији, **a še* млађи) праиндоевропске комбинације **āt kie* или **ōt kie* (уп. Кореѣнѡ 1980: 35), или као споја везника *a* и одогуарајућег облика глагола *hъiti* (старословенско аще < *a* + *хѡташе*, староруско *ачє* < *a* + *хѡташе*, старопольско *jacy* < *a* + *chacy*) (уп. и Етимолошки речник 1: 238) за ауторе *Этимологического словаря* није прихватљив. Једина поузданија еквиваленција могла би се успоставити између прасловенског **at'e* и латинског *etiam* који се као својеврсне појачајне партикуле могу наћи и у сличним спојевима — уп. однос старословенско *нже* аще, старопольско *jacy kto* ~ латинско *quis etiam* (Этимологический словарь 1: 91).

²² Уп. акє кога грагнннна ѡсѣдн ѡбѣкн сѣдѣ · да подєсѣо єговѣ добытѣкъ : акє лн мѡ добытка не стєчє · а мѣ самога крнѣца да дєсѣо (Дубр. 1254, Д. 22.27), мѡю вс|ѣ|х вл|с| по мнѣ цр|с|тоу|шн|х| · снємѡу хрс|ѡ|вѣлѡ неразорнѡу бытн, нѣ патє ѡтврѣж|д|атн · аще лн к|т|ѡ наваж|д|єннєдѣ днєволицѣ · разорнтѣ снє слѡвєса таковога да разорнтѣ гѣ бѣ (Нем. 1347–1348, X. 31.57).

²³ Више од половине кондиционалних клауза овог типа везано је за есхатокол, или прецизније за онај његов сегмент којим се изриче санкција — уп. аще лн кто тако-внѣ дрѣзнєтъ днєволицѣ ѡхнцрєннєдѣ снє внше пнсано|є| потворнтн нлн разорнтн таковога гѣ бѣ н того пр|ѣ|чнстєла вѣдєтн да разорнтѣ (Драг. 1376–1377, П. 52.30).

1254–1263, X. 135.135), и аще се кондѣ вѣременѣмъ слоучи погыбноути злѣмъ ѡни да н|х| поставе ѿ себе . (Нем. после 1355, X. 141.106), аще блѣволин|т| бѣ и прнстѣпн|т| земля срѣвскаа опе|т| з наше рѣке . що є был|о| ѿстѣпнло з тѣрске роуке . села нн|х| коа вѣд|т| да н ѿстѣпнла, да си нхъ нмаю опе|т| . (Бранк. 1427–1429, П 61.22);

{V_(ДА + ПРЕЗ) + [аще + V_(ФУТ)]} аще ли кто хоке дрѣзноути и прѣтворити се мною створеною . да ꙗ|с| проклетъ (Нем. 1276–1282, X. 4.37).

Кондиционална клауза с везником аще увек је препонована у односу на управну реченицу. У три четвртине примера аще је заправо са-ставни сегмент слободне (супстантивне) релативне реченице којим се наглашава кондиционалност једне примарно упитне реченичне структуре (уп. Bauer 1972: 313). У већини примара овог типа аподоза садржи демонстративно квалификативно такoвѣ, којим се, с једне стране, успоставља кореферентска релација према релативној, односно кондиционалној клаузи, а с друге стране, недвосмислено открива адноминална детерминативност, тј. спецификативност протазног члана сложене реченице: аще ли к'то дрѣзнѣ посланиѣмъ потворнѣ . и ѣдиноу ч'рѣтоу разорити нли ѡнетн ѿ всѣхъ з|д|ѣ оупн|с|ныхъ . ѿ таковаго да ѡнметъ гѣ бѣ м|с|тѣ свою . (Нем. 1313–1318, Стф.77а), аще ли кто дрѣзнеть ѿ снхъ више ре|т|ен-нын|х| разорити что любо нан птѣворити . нан ѡнндинти . таковаго да разорнтъ гѣ бѣ въ нѣиашнѣмъ вѣцѣ тѣло ꙗго (Бранк. 1452, Л. 24.5.86). Изузимајући примере с „релативно-кондиционалном“ клаузом, између протазне структуре уведене везником аще и аподозе изразито ретко се јавља кореферентско то као траг првобитне јукстапонираности двеју самосталних реченичних структура (Bauer 1960: 311): аще ли се прилоучитъ запоустетн грѣхъ ради нашихъ храмоу стѣо архангѣла въ иеросалиѣмѣ . то да се даватъ тан тнсоуца пер|перъ ѡ|д| доубровника оу стѣоу горуу (Нем. 1358, X. 47.28).

4.2. Кондиционална клауза уведена везником акѣ потврђена је искључиво као индикатор будућег евентуалнореалног услова, чиме је лимитирана и темпорална парадигма реченичног комплекса с овако устројеном протазом. Наспрам суперординиране предикације грама-тиказоване футурском конструкцијом, те оптативном перифразом да + *йрезенѣи* реализује се субординирана предикација формализована презентом глагола перфективног вида, презентом глагола имперфективног вида (чија је футуралност идентификована контекстом правне одредбе, односно аподозом представљеном оптативним да + *йрезенѣи*), футурском конструкцијом те потенцијалом, при чему су регистроване следеће комбинације:

{V_(ФУТ) + [акіе + VP_(ПРЕЗ)]} да акє мн не плати на рокъ да и половинъ конь тога вн хокете познати (Нем. 1303, Д. 40.4);

{V_(ДА + ПРЕЗ) + [акіе + VP_(ПРЕЗ)]} и акє кто вашь врагъ . прнѣѣгне ѡ мою землѡ . да вн га дамъ (Нем. око 1215, Д. 4.6), акє лн прнде такъ члѡвкъ комъ нѣ нскана правнна да мѡ се не ѡзмѣ нн тънкъ коньць (кнез Андреј 1214–1235, Д. 7.12), и акє прѣстѡпн оп'кнна дѣбровѣт'ка сн ѡбѣтъ кон сѡ ѡбѣщанн кра|л|в|с|мн да сѡ кривн кра|л|в|с|мн (Нем. 1334, Д. 55.40);

{V_(ДА + ПРЕЗ) + [акіе + VI_(ПРЕЗ)]} и акє кѡто ѡдѣ манастирьскнхъ лѡдн бѣжн нан подѣ велнега жѡпана нан код ннога кога . да се вракаю опетѣ (Нем. 1199, Ивић и Јерковић 1981: № 4.57), акє кон годѣ кнезь прнходн к на|м| . вьнхъ да стондо ѡ снѣмъ ѡбѣтѣ (Дубр. 1254, Д. 22.41), акє солн мѡеемо нматн да кѡпндо царннхъ которьскѡхъ (Дубр. око 1380, Д. 617.3);

{V_(ДА + ПРЕЗ) + [акіе + V_(ФУТ)]} а акіе ѡсхокѣ цо ѡзетн мтї цр|с|в мн г|с|пта црїца цо ѡ|д| нн|х| трѣга а нан цр|с|в мн ннцо да нмѣ се не ѡзмѣ безѣ кѡпа . (Нем. 1356, Д. 93.6);

{V_(ДА + ПРЕЗ) + [акіе + V_(ПОТ)]} аѣ б кон нашь члѡвѣкъ вола ѡ|д|ѣ наше земьле ѡ|д|ашалъ терѣ пошалъ вола прнселнв се стат ѡ конавальскѡхъ жѡпѡхъ алн ѡ внта-лннхъ да є воланъ понти (Санк. 1391, Д. 129.29).

И овај тип кондиционалне клаузе увек је препонован у односу на управну реченицу. Употреба кореферентске партикуле то (као реминисценције на некадашњу јукстапонираност двеју независних реченичних структуре), односно падежног темпоралног кореферента конь тога (као израза постериорности аподозом идентификоване ситуације), сасвим је неуобичајена — уп. акє лн не ѡзможемо нти на помокъ тн : то да сн ѡзмнмашь все : (Дубр. 1234–1235, Д. 14.37), да акє мн не плати на рокъ да и половинъ конь тога вн хокете познати цо мѡ кю ѡстворнтн (Нем. 1303, Д. 40.4).

5. Кондиционалне клаузе индиковане иницијално позицинираном предикацијом за коју се везује постпозициона партикула лн својствене су старосрпској пословноправној писмености током читавог истраживаног периода, мада оне својом учесталостју стоје на маргини система субординираних клауза везаних за сферу евентуалнореалног услова.²⁴ Овако устројене протазне структуре често стоје у адвер-

²⁴ С обзиром на структуралну подударност овако устројене протазе с општим, тј. тоталним интерогативним реченицама типа вѣдн вн м|л|с|тѣ г|с|пта вн ѡпсати нн н свѣтовати смѣю лн нашн трѣго|в|цн слобо|д|но с трѣзди прнходн|т| на вѣрн н на слободн (Дубр. 1398, Д. 194.13), независно од тога да ли су оне презентоване као директна или индиректна питања, сасвим је јасно да се кондиционалне клаузе с партикулом лн развијају из примарно јукстапонираних питања, односно да се кондиционално лн развија на бази интерогативног лн. Позивајући се на Зубатог, Копечни (1980: 409–410) истиче да је *li по пореклу експресивна партикула, за коју су се сукцесивно везивале одговарајуће

зативном односу према претходно исказаној пропозицији или пропозицијама, чиме долази до изражаја поливалентност енклитичке партикуле *ли* — с једне стране, она је индикатор кондиционалности *а*, с друге стране, иступа као маркер адверзативности, при чему се ово друго својство испољава и у комбинацији с кондиционалним *ако*, *аще*, *акіе*: до колѣ сѣдѣце љговоре да се плати · не плати ли се до љрока · да по тола да е вошало на волы кралевы|с|тва ти : (Дубр. 1254, Д. 22.31), да нидь сплати в'се жѣпа не сплати ли-мь жѣпа да нидь плати кра|л|в|с| мн нз моє кѣкє · (Нем. 1326, Д. 47.5), да е волаиань љзети дрѣги синь вльковь гюрагь љдрет ли гюрагь да е волаиань љзети трети синь вльковь лазарь (Дубр 1395, Д. 144.16).

Кондиционална клауза с партикулом *ли* потврђена је у сфери будућег ралног услова као протаза правних одредби чија је аподоза граматикализована оптативном перифразом *да* + *ирезениѣ*. Субординирана предикација формализована је презентом глагола перфективног вида, а по изузетку и презентом глагола имперфективног вида, чија је футуралност контекстуално индикована: љчине ли мн правьдѣ ... да стою к нидь · љ томь ѡбетѣ · конидь нидь се|мь| клель прегнеиѣ кнезѣ · (Нем. 1252, Д. 20.12), испакости ли нидь к'то цю · нли љ трьгѣ нли љ жѣпѣ · да нидь сплати в'се жѣпа (Нем. 1326, Д. 47.4), љдрет|т| ли гюрагь да е волаиань љзети трети синь вльковь лазарь (Дубр. 1395, Д. 144.17), љдрет ли гр|ѣ|хо|м| н лазарь да сѣ волаи дрѣга дѣца (Дубр. 1396, Д. 148.17), ратью ли воѣском ли а нли конидь разми рьемь да мн воєвода нваннш с братьѡмь ... да доѣмо нашнми главами н с нашнми людьми н с воѣскомь (Иваниш Влатковић 1452, Д. 713.13).

Овај тип кондиционалних клауза увек је препонован у односу на управну реченицу, што је сасвим разумљиво када се има у виду чиње-

функције и значења. Интерогативност као једна од спецификованих функција везује се за партикулу **li* релативно рано, што потврђује устројство тоталних питања у канонским текстовима — уп. рѣци оуѡ наидь · достонть ли · к'ниис дати к'саревн · нли нн · даидь нли нли не даидь Мк 12.14 Зоґр. (Bauer 1972: 408). Интегрисањем овако структурираног јукстапонираног питања у реченични комплекс с реченицом којом се примарно исказивала реакција на претпостављени афирмативни или негативни одговор (Bauer 1960: 310–311), првобитно питање губи интерогативну функцију, а упитно **li* бива преосмишљено у кондиционално **li*. Овај процес је у старословенском језику сасвим очигледан у примерима типа *рече недоу ꙗс хоштеши ли испльнннѣ · нди продаждь все нидьниие свое · н даждь нишннидь* Мт 19.21 Сав (Bauer 1972: 408) где се кондиционалност преплиће с интерогативношћу. Слична интерференција уочљива је и у старосрпском примеру *хоє ли что ѡбѣкина ваша прѣзь снє оутверьгеннє кралевьства мн что прицькноути моє зєц|д|є · свѣне мєне клетва понекаре вы ѡстаєте оу прѣклетьвьствѣ* · (Нем. 1234, Д. 13.18). Кондиционално **li* потврђено је, иначе, на ширем словенском простору — уп. староруско *не боудетли пороуки · то азе н вѣ железа вѣсадити* См. Р. 4 (Борковиский 1958: 176); старочешко *nebudú-lit' svých milovati, nered'te o nich nic tbáti* DaL 70.45 (Bauer 1960: 309); старопољско *chcecie li, bychom się im modliły, odpusćcież* w. XV (Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1965: 492).

ница да се ради о примарно јукстапонираним упитним реченичним структурама које ће кондиционално значење стећи везивањем за реченички обликовану реакцију на претпостављени одговор — уп. *испакостн ан нидь к'то цю · нан љ трьгѣ нан љ жѣпѣ · да нидь сплатн в'се жѣпа 'Пако-сѣи ли им ко шѣа? (Да.) Нека им ѣлатѣи све жуѣа!'* (Нем. 1326, Д. 47.4). Употреба корелативног прикључка у аподози овде није уобичајена, те би деиктичко кореферентско то у примеру *ѡбрѣте ли се кто члѡвѣкъ зьль · нан ѡ|д| монѣх нан ѡ|д| вашнѣх потварае снѣ · оу томѣ да нѣ злѣдн ннкоере · нѣ то да се нсправла соудомѣ правымѣ бѣѣствьнымѣ .* (Нем. 1234, Д. 13.20) представљало изузетак.

6.1. У неколико старосрпских пословноправних списа насталих средином XIII века (у периоду од 1240. до 1254. године) јављају се кондиционално-консекутивне релације у којима се наспрам аподозне предикације граматикализоване оптативном перифразом *да + ѣре-зенѣи*, односно императивом реализује протаза уведена партикулом или везником *да*²⁵ с предикацијом граматикализованом презентом глагола префективног вида, презентом глагола имперфективног вида, те футурском конструкцијом:

²⁵ Не постоји сагласност у погледу граматичког статуса лексеме *да* у кондиционалним клаузама. Овде се ради илустрације износе само два опречна мишљења. Према И. Грицкату (1975: 206) не би се „могло усвојити тврђење ... да је реч *да* употребљена у кондиционалу (протази) партикула и то у саставу 'конјунктива' ... Реч *да* у потпуности припада кругу везника (као и *ако*)“. Овај став ауторка аргументује чињеницом да то *да* има „могућност слободног положаја према глаголу и непонављања испред сваког глагола у случају вишеструке предикације“. С друге стране, разматрајући јужнословенско *да + индикатив* у кондиционалној клаузи у светлу балканске језичке ситуације З. Голомб јасно подвлачи „*да* is modal adverbial particle, not a conditional conjunction“ (1984: 186), те комбинацију партикуле *да* и одговарајуће индикативне форме глагола третира као *da-mood* који се у протази реализује или као „analytic present optativ-subjunctive, containing an obligatory proclitic modal particle (vá, sá, tĕ, da)“, или као „analytic past optativ-subjunctive, with the same obligatory proclitic modal particle (the main variant of the category being the combination of the proclitic particle with the imperfect tense)“ (1984: 194). Дилема у вези са статусом хипотетичког *да* проистиче заправо из саме генезе погодбених конструкција на *да*. Наиме, још Т. Маретић (1987: 145) уочава да се иреална хипотеза развија из волунтативних модалних конструкција у јукстапозицији — *Да дођеш! Мило би ми било → Да дођеш, мило би ми било*. Ако се пође од овакве претпоставке, а њу је, чини се, тешко довести у питање, онда кондиционално *да* настаје преосмишљавањем оптативне партикуле *да*, што се дешавало у контексту балканских конвергенција будући да је сличан процес својствен румунском *să*, новогрчком *vá*, те албанском *tĕ* (Sandfeld 1930: 176; Грицкат 1975: 205; Golam 1984: 194). Кондиционално *да* се на јужнословенском простору развија релативно рано будући да се одговарајући примери уочени већ у Супрасаљском зборнику — уп. *вѣ глѣннѣ сѣщен кѣ нонѣ вѣ кнтѣ да бѣша бѣжали ... сѣ нидѣ вѣ нинѣн ѣн извѣрѣнн бѣша бѣли* Супр. 401.8–11 (Грицкат 1975: 207).

{V(ИМПЕР) + [да + V(ФУТ)]} а да неки краианнинь : нма що нськати на дѣ-
бровьтанина . ѿ|д|ѣ то що кєсть минѣло : нли ѿ|д|ѣ селѣ на претѣ : прндн ѿнѣ
краианнинь ѣ дѣбровьнникъ . (Одоља Прединић 1247, Д. 24.34);

{V(ДА + ПРЕЗ) + [да + VP(ПРЕЗ)]} н да прндѣ ѣ дѣбровьнникъ . да на ме не ѡстане
никѣторѣ . (бан Матеј Нинослав 1240, Д. 11.19), а да се нѣкоѣ кривн-
на меѣю нади ѣчинн . да се с правниновъ . исправи . (кнез Андреја
1247–1249, Д. 8.17), н да дѣбровьтанине пондѣ на ѿльмншане . мн краи-
нане . никакорѣ да дамо альмншаномъ . ни светѣ . ни вѣкѣ : а дѣбровьтаномъ
да дамо керьмѣ (Одоља Прединић 1247, Д. 24.11), н да коѣ се кривнина
ѣчинн меѣю лѣди дѣбровьтъке н меѣю тебе н твон лѣди да се нсправи правни-
номъ : по старомѣ законѣ (Дубр. 1254, Д. 26.32);

{V(ДА + ПРЕЗ) + [да + VI(ПРЕЗ)]} а да сѣ некоа кривнина меѣю ни чинн . да та крив-
нина сѣ сѣ правниновъ нсправи . (бан Матеј Нинослав 1240, Д. 11.22),
а да неки краианнинь . сѣ ниндѣ некоје древо . чинн пре . сѣ . що кєсть зде писа-
но . н пакостн . да ѿнѣ краианнинь ... предѣ дѣбровьтъки дворѣ чинн правниѣ :
(Одоља Прединић 1247, Д. 24.18), а да некон . делькъ . бѣде меѣю . мон
людн кон сѣ . нли кон бѣдѣ мон людн . н меѣю дѣбровьтанине . нли да некон
плень сѣ . чинн ѣ мирѣ . меѣю насѣ . н меѣю дѣбровьтанине . да се то сѣ правни-
номъ нсправи (жупан Радослав 1254, Д. 27.25);

{V(ДА + ПРЕЗ) + [да + V(ФУТ)]} н да си нмаю понти краианане пакостити некомѣ
вень ѿ|д|ѣ кнезѣтѣ дѣбровьтъко : прндѣкѣ . н прндѣкѣ . да не чинѣ прнста-
нище ѣ дѣбровьнникъ : (Одоља Прединић 1247, Д. 24.9).

Овим типом кондиционалних клауза идентификује се будући евентуалнореални услов, као протазни члан правних одредби чија аподозна предикација има форму типичног прескриптива. Тиме оне семантички конкуришу кондиционалним клаузама уведеним везником ако, односно акѣ (аѣ). Будући, међутим, да су сви наведени примери настали као продукт Паскалове српске синтаксе, а с обзиром на то да је поменути писар био Роман,²⁶ дате синтаксичке структуре, по

²⁶ Мада се ради о номинално различитим адресантима, иза наведених кондиционално-консекутивних релација увек стоји дубровачки нотар Паскал „који је водио дубровачку латинску канцеларију, а словенском писању се приучио тек накнадно“ (П. Ивић и В. Јерковић 1981: 11). Он је написао акта Д. 24, Д. 11, Д. 12, Д. 27. Дубровачку привилегију хумском жупану Радославу из 1254. (Д. 26) с Паскаловог концепта преписао је Радослављев писар (Vrana 1957: 326–327). Једини изузетак представља привилегија хумског кнеза Андреја (Д. 8), која, како истичу П. Ивић и В. Јерковић (1981: 11), „у језику нема ничега што би упућивало на несловенско порекло писара“. У вези са овим актом мора се, ипак, истаћи да је писар кнеза Андреја морао имати у виду Паскалову правну одредбу из Нинослављеве привилегије Д. 11 из 1240. године — уп. а да сѣ некоа кривнина меѣю ни чинн . да та кривнина сѣ сѣ правниновъ нсправи (бан Матеј Нинослав 1240, Д. 11.22) ~ а да се нѣкоѣ кривнина меѣю нади ѣчинн . да се с правниновъ . исправи (кнез Андреја 1247–1249, Д. 8.17).

свој прилици, настају као резултат романско-српске конвергенције на релацији далматски (евентуално венетски италијански) — српски.²⁷

6.2. Паскаловим примерима семантички су блиске потврде кондиционалног да као индикатора другог евентуалнореалног услова у двострукој протази, тј. у реченичном комплексу чија аподоза корелира с два међусобно повезана услова: (1) *аще клѣтитъ · сьмръть · некомѣ · чловѣкъ · нан кѣпъцѣ · ѿд| твого · стѣго тн · црѣства ...* (2) *и да бѣдетъ безъ · дрѣжнне да весь · добнткъ · онога · мьръца · чиннидо · написати · н (Дубр. 1253, Д. 791.29), н (1) ако се ен менѣ грѣ|х| ради монхъ по попушченію бжїю порогнаніе сълоучило . н (2) да мн боуде оу чюж|д|он землн сьмръть н гробъ ... да є менѣ дльжнъ монастирь все овозн на плно исправлѣати (Лаз. 1427, Л. 24.3.37), (1) ако мн сврьши кнезь в|л|аднсавь внше ре|ч|не ѿбѣте за могова жнвота ... н (2) да бѣде мнранъ н єдннанъ за мене синѿ|м|ь с моніє|м| а с своніє|м| братомъ кнезо|м|ь влатко|м|ь такоѣе да бѣде н кнезь влатко по|д|ь мон по|с|лѣхъ ... иа херцегъ стѣпа|н| ѿбѣтѣвахъ се ... да нмъ хоѣхъ за могова жнвота расправити н разрѣ|д|ити (Кос. 1453, Д. 662.16).*

Други услов, исказан хипотетичким да у комбинацији с презентом, као својеврсна рестрикција првог услова, непосредно мотивише реализовање ситуације идентификоване управном клаузом. Овакво кондиционално да, упркос изразито ниској фреквенцији, потврђено је у различитим канцеларијама током дужег временског периода,²⁸ што би упућивало на његову релативну стабилизованост на српском језичком простору.

7. Кондиционално *ѣ* да је у старосрпској пословноправној писмености сасвим маргинализовано практичним везивањем за мање-више устаљене ексекративне прескриптиве, тј. за проклињање које се као тип духовне санкције интегрише у есхатокол повеље.²⁹ У актима за-

²⁷ Овде не би требало занемаривати ни Седлачекову примедбу да би у појединим случајевима протазно да могло настати „hláskovím a tvarovým zjednodušením z *kъda*“, на шта би указивао однос између формулације н кѣда []рдѣ : ѣ дѣрѣвнннкъ да на мє не ѣстане ннкѣторѣ (бан Матеј Нинослав 1235. или касније, Д. 10.20) Нинослављевог писара, с једне стране, и одогаварајуће Паскалове конструкције н да прндѣ ѣ дѣрѣвнннкъ . да на мє не ѣстане ннкѣторѣ . (бан Матеј Нинослав 1240, Д. 11.19), с друге стране.

²⁸ Најстарије примере двоструке хипотетичке релације с другим условом индикованим кондиционалним да Ј. Седлачек налази у Супрасалском зборнику — уп. ако аще нс пазорѣхъ нстрашеши любо н єдннѣ съвааьмъ н да падетъ на землн то да вѣси (1991: 360), истичући да се овај тип услова у романским језицима исказује комбинацијом *que* (италијанско *che*) + *конјунктив*, а у албанском спојем *të* + *конјунктив*. Склопови овог типа изворно су волунтативне реченице (Sedláček 1991: 361), те би у том смислу и српско кондиционално да + *ипрезент* у сличном контексту ваљало третираати као кондиционално преосмишљавање примарно волунтативне реченице.

²⁹ Траг евентуално живље употребе овог везника била би његова употреба у тзв. мотивационим реченицама, које немају погодбено значење, а за које је својстве-

падне провенијенције, у којима се овај везник превасходно и јавља, *ѓда* је комбиновано с партикулом *ли* као маркером адверзативног односа датог услова према претходној пропозицији.³⁰

Пошто је кондиционално *ѓда* прагматички ограничено на кондиционално-консекутивне релације чијом се протазом идентификује будући евентуалнореални услов, темпорална парадигма реченичног комплекса с овако уведеном кондиционалном клаузом израито је хомогена. Наспрам суперординиране предикације граматикализоване оптативном перифразом *да + ѓрез*, реализује се субординирана предикација формализована потенцијалом (везаним за акта западне провенијенције), те презентом глагола перфективног вида:

{V_(ДА + ПРЕЗ) + [ѓда + V(ПРЕЗ)]} *ѓда кто бѣ не кое се . и прѣвбиде законъ и наше повелѣннѣ ... да разоритъ его бѣ . и прѣцѣтаа его мѣи* (Нем. 1317–1318, X. 140.91);

{V_(ДА + ПРЕЗ) + [ѓда *ли* + V(ПОТ)]} *ѓда ли бисмо кнезь власѣтѣле и вса ѡпкнна гра|д| дѣбровника ѡвон згора речено писано и ѡбѣтѣвано по|т|ворн|л| ... тада да см|о| ми кнезь власѣтѣле и вса ѡпкнна гра|д| дѣбровнн|к|а прокле|т|н* (Дубр. 1420, Д. 321.126), *ѓда ли бисмо ми ... ѡвон згѡвора рѣ|т|нѣно писанѣно и ѡбѣтованѣно потворнн ... тада да смо ми ... проклѣтн* (Павл. 1427, Д. 601.62), *ѓда ли бисмо · ми ... ѡво згѡвора рѣ|т|нно и писанно и ѡбѣтованно потворнн ... та|д| да смо · ми ... проклѣтн ·* (Кос. 1435, Д. 647.40).

Кондиционална клауза с везником *ѓда* увек је препонована у односу на управну предикацији, што може бити израз синтаксичке верификације природног следа корелативних радњи, али и траг интерогативног порекла ових реченичних структура.³¹ Наиме, пошто је *ѓда* потврђе-

но, како М. Ивић (1983: 151) истиче, да „говорно лице полази од тога да је реално оно о чему саопштава, па с позивом на ту реалност изриче садржај аподозе“ — уп. да *ѓда* *ѓ* бѣ мнлостнѣ [а сви знамо да јесте] · и ваша мнлостъ разѣментѣ ми за тон ѣрѣ бѣ зна гсп|д|нѣ вѣ не моѣ · (Андрија Маројевић 1414, Д. 1051.9).

³⁰ Уп. да ѡвон наше згѡвора писанне и ѡбѣтованнѣ ... не нмаа на манѣ притн ннѣ ми се ке потворитн ... *ѓда* ли бисмо мнн коевѡда нванншѣ и моѡ братннѣ ... ѡво згора рѣ|т|нно и писанно и ѡбѣтовано потворнн ... тада да смо ... проклѣтн (Павл. 1442, Д. 688.27).

³¹ Партикула, односно везник **eda* потврђена је у свим јужнословенским језицима, те у старочешком и староруском. По Бернекеру, то је стари спој двеју заменичких основа **e* и **da* (Этимологический словарь 6: 7). У старословенском језику *ѓда* (ѓда) функционише као упитна партикула којом се уводе питања „които обниковано имат характер на предположения или съдържат модален нюанс на съмнение по отношение на положителния отговор“ — *ѓда* сѣ естѣ снѣ дѣѣ Мт 12.23 Мар., Зогр. (Граматика 1993: 366). На ову функцију ослања се *ѓда* као модални комплементни везник којим се „изразява стремѣж да се предотврати предполагаемо нежелано явление“ — *бонд са рѣша ѓда како оукраджгы и оучѣннц ѣго Супр. 443.12* (Граматика 1993: 483), те као везник којим се уводи финална клауза с модалном нијансом — *ѣоусѣ во мѡкнѣтѣ . не словѣсѣ*

но као упитна партикула још од канонских споменика, може се претпоставити да је њоме уведена протазна структура првобитно фунгираола као питање јукстапонирано реченички обликованој реакцији на претпостављени одговор — уп. еда кто ... прѣѡвнде законъ н наше повелѣннѣ ... да разоритъ его бѣ . ?*Да ли ће неко заобићи закон? (Да.) Нека га разори Бог!* (Нем. 1317–1318, X. 140.91).³² У три четвртине примера аподоза ступа у релацију с протазом посредством темпоралног кореферента тѣда.

8. У старосрпској пословноправној писмености препонована релативна клауза с инкорпорираним антецедентом врло често садржи значењске нијансе кондиционалности, што је и у староруској историјској синтакси препознато као специфичност „пословног језика“ (Кершиене 1973: 28):³³ н *що се разъбнѣ древо бенетъко · н дѣбровъко|ω| що љтете љ землю цр|с|в лн н кра|л|вѣ да се не љзме нншо · да |є|с| свободно|ω| · н кон тръговци · гре|д|ѣ по землн · н тръговец|х| цр|с|в лн н кра|л|вѣхъ · да плакта всакн царннѣ по закнѣ* (Нем. 1349, Д. 66.60).

Из релативних реченичних структура овог типа, вероватно, израстају кондиционалне клаузе уведене везником, тј. апсолутним релативизатором *що* којима се идентификује евентуалнореални услов остварен у кондиционално-консекутивним релацијама с негираном аподозном и протазном предикацијом. Све потврде припадају сфери будућег услова с обзиром на то да је субординирана предикација граматикализована презентом глагола перфективног вида или потенцијалом:

{V(ПРЕЗ) + [*що* + не V(ПРЕЗ)]} *що не придъкнемо на славѣ н на чь|с|ть · кра-
левства босаньскога не мнсанмо љмьк|н|ѣть ·* (Дубр. 1402, Д. 463.16);

{V(ДА + ПРЕЗ) + [*що* + не V(ПРЕЗ)]} *да не можемо ни хожемо посеѣн на ннхъ
дръжавѣ ни на ннхъ лѣдн ни наа ннхъ нманне ни наа ннхъ тръговце що нмь
не приповѣмо прько тога на .5. мнсеца* (Павл. 1454, Д. 728.30);

недовѣды слово. нѣ еда отвѣтодъ. разоритъ кръстънын вѣнць Супр. 444.6 (Грамматика 1993: 507). У старосрпској пословноправној писмености еда (јѣда) је потврђено као упитна партикула (уп. *мно|г| нхъ молсно еда ен хотѣль · кон ω|д| ннхъ покн* Дубр. 1397, Д. 189.10), те као финални (уп. *за вашѣ · любавь ако ен хокете послати кѣмо једнога властеанна нашега до конна еда ен догаль кою добротѣ мегю вадн ѣчннннн н еда ен влатка н ннколѣ догаль слободн|т| ·* Дубр. 1419, Д. 425.10) и кондиционални везник. Према примерима које даје Ф. Копечни (1980: 240), за кондиционално еда знао је и староруски — уп. *еда не вѣ доврѣ · то кто юго доврѣн* (Свят. 1073), што, међутим, може бити нанос из старословенског језика будући да га В. Борковски (1958: 166–184) не помиње.

³² Информативан је у том смислу пример *еда ти сло љ чедь · ѣкръннлн ѣ тон врѣ|ме кѣдн си кою прошню пославь ω|д|ъ наасъ проснль рьци наамъ ·* (Дубр. 1418, Д. 572.17) у којем клауза с еда може бити схваћена и као питање и као кондиционална клауза.

³³ Уп. и старочешко *kterýž člověk všěcky dobré činy muož uměti a zdá sě jemu, by to sám od sebe mohl mieti, a pánu bohu nechce chvály vzdáti, tent' v svých skutcích odplatu ztracuje* ОтсВ 5b (Bauer 1960: 317).

{V_(ДА + ПРЕЗ) + [ШО + НЕ V_(ПОТ)]} да се не може зжетн ш|о| не би донесао овни исти записъ и лис|т|ъ веровани (Дубр. 1441, Д. 637.80), да мѣ се не зчинни никъдаре · нѣдно хѣдо що би га не огледала цркъва босанска · (Котр. 1404, Д. 439.10).

Овако уведене кондиционалне клаузе чешће су препоноване него постпоноване у односу на суперодинирану реченицу, што их у начелу одваја од већине других погодбених клауза. Осим тога, чини се да кондиционалност протазне структуре с везником шо интерферира са ситуативношћу — „*што не* = *ако не* → *а да не*“ (Sedláček 1991: 365). Вероватно није случајно што су одговарајуће потврде регистроване у актима западне провенијенције будући да се овакве кондиционално-консекутивне структуре и данас јављају у југозападним српским говорима (уп. Вуковић 1938–1939: 104; Милетић 1940: 581).

9. Евентуалнореални услов могао је бити идентификован и клаузама уведеним везницима *къда* и *комъ*, који у старосрпској пословноправној писмености фунгирају као примарни конективни маркери темпоралности. Минимални диференцијални маркер кондиционалности реченичне структуре уведене овим везницима је протазна предикација граматикализована потенцијалом као сигнализатором будућег услова, што примере овог типа и везује за акта западне провенијенције. Аподозна предикација формализује се, при том, такође потенцијалом или оптативном перифразом *да + ѿрезенѣ*:

{V_(ПОТ) + [къда / комъ + V_(ПОТ)]} къди би такози било .а̇. днѣ не би могли тръговѣци з нѣдномъ мѣстѣ стоиать · (Дубр. 1397, Д. 190.24), комъ би се твоа работа на насъ зслоннаа · ми бисмо зчинни|а| колнко за нашѣ дшѣ · (Дубр. 1397, Д. 268.16);

{V_(ДА + ПРЕЗ) + [къда + V_(ПОТ)]} када ли би се згодило опетъ изъ на|ш|его гра|д| дѣрѣнника покн прѣставше колнко нон врьме []зѣ да си бѣде госпога тодора волна покн камон си годѣ (Дубр. 1442, Д. 695.30).

Присуство овако уведених реченица у сфери кондиционалности последица је семантичке блискости кондиционалних и темпоралних релација успостављених међу корелативним радњама (уп. Морозова 1973: 173). Наиме, кондиционална ситуација претходи консекутивној или се с њом парцијално преклапа, што је еквивалентно односу остварењем у сфери постериорне темпоралности.³⁴ Кондиционалне клаузе

³⁴ Оваква хронолошка подударност резултирала је везивањем кондиционалног значења за везнике који фунгирају као примерни индикатори темпоралности на ширем словенском простору — уп. староруско колн промежи насъ ѣдннанъа не боудеть нно надъ рижене слобниа опать тын товары поставити в полоцькоу какъ оу анстоу записано Пол. 19

уведене везницима кџда и коџь увек су препоноване управној реченици, што може бити израз синтаксичке верификације природног следа корелативних радњи, али и реминисценција на интерогативно порекло реченичних структура овог типа.³⁵

10. У актима насталим у српској канцеларији у Дубровнику будући, евентуалнореални услов могао је бити сигнализован и еветивним глаголом сьгодити се уколико је овај био граматикализован потенцијалом: згоднло бн се г|д|нџ војџе сандалю коџь гоџе згодџ|м| по себе џставити внше рџчени|х| .нї. тнсџкџ ... да се нмаю датн неговџ џстанкџ (Дубр. 1419, Д. 315.83), згоднло бн се ко|м| згодомџ внше рџченнє|м| господнчнкє|м| џставити по себе внше рџченє пненеџє мн рџченн кнеџь н властєлє н вса џпкннн дџбровачкн џветџємо се датн внше рџченє пненеџє нн|х| натрашкџ (Дубр. 1445, Д. 690.44). Овако употребљено еветивно сьгодити се реализовано је у имперсоналној форми трећег лица јединине и у средњем роду функционишући као „темпорално-модални оквир“ пропозитивног садржаја (уп. Петровић 1997: 202–203), синтаксички представљеног инфинитивом или паратактичком реченицом с везником тере — уп. згоднло бн се ... по себе џставити внше рџченн|х| .нї. тнсџкџ (Дубр. 1419, Д. 315.83), згоднло бн се тере н кџєрн не бнло . (Дубр. 1429, Д. 385.8). Тако устројена реченична структура добија статус протазе у реченичном комплексу чија је аподозна предикација граматикализована оптативном перифразом да + *їрезенїи*, односно инфинитивом као допуном промисивног глагола (џбџтовати се).

11. Околност за коју адресант зна да је у контрадикцији са стварношћу те да као таква не може условити радњу презентовану аподозном предикацијом представља семантичку категорију иреалног услова. Ретки примери овог типа услова у старосрпској пословноправној писмености дискурсно су искоришћени првенствено у списима којима адресант образлаже негативан одговор на постављени захтев, или пак уводи захтев. Оваква прагматичка лимитираност вероватно је и условила начелну везаност ексцерпираних примера за дубровачка акта.

У старосрпској пословноправној писмености кондиционална клауза у сфери иреалног услова уводи се везницима ако, кџда, те везником, односно партикулом да, с тим што се ако јавља у чак четири петине примера. У свим потврдама корелативне предикације граматикализоване су потенцијалом: да бн мн давалн .џ. перџперџ на годнщє кџдва бн

(Борковский 1958: 180); старочешко *když jest šlechta s chlapstvem smiešena, tehdi Božena bude má žena* DalL 41.17 (Bauer 1960: 315).

³⁵ Будући да је кџда примарно упитни прилог (Šaur 1980: 350–354), реално је претпоставити да је њиме уведена протаза првобитно представљала питање јукстапонирано реченички обликованог реакцији на претпостављени одговор.

ми плаћали (жупан Санко 1391, Д. 103.14), ако би се могло съ почтенне|м|
 џинни|т| теби би се џиннило · пр|ѣ| не|р| нико|м| алн се не море · (Дубр. 1400, Д.
 260.28), ако бисмо ќе знали ми бисмо џинни|л| како би-мь џзъ д'бло (Дубр. 1402,
 Д. 206.22), опкнна наша · дннаре не има ни к|с| имала никъде обнчан занмати ·
 а кьде бисмо имали не бисмо се щедли · (Дубр. 1409, Д. 391.6), ако бисте били
 онади на приморье нам'рнли џздамо џ г|с|птво ти кьр намь не би онан щета
 џинниена (Дубр. 1409, Д. 295.30).

Будући да се везници ако и кьда јављају и у сфери евентуалноре-
 алног услова који се такође могао реализовати у реченичном ком-
 плексу с корелативним предикацијама граматикализованим потенци-
 јалом, функцију минималног индикатора иреалности овде преузима
 контекст. Иста ситуација уочена је и у канонским споменицима, да би
 потом била потврђена и у српскословенском језику (Грковић-Мејдор
 1993: 203). Пошто је овакво стање констатовано и за северне словен-
 ске језике (Sedláček 1989: 233; Морозова 1973: 165), може се претпо-
 ставити да је касније стабилизовање формалне разлике између иреал-
 ног и реалног услова у српском, али и осталим јужнословенским јези-
 цима, реализовано у контексту интензивних балканских конвергенци-
 ја (Sedláček 1989: 233).

12. На основу анализе кондиционалних клауза у старосрпској
 пословноправној писмености може се закључити:

- (1) да су основни реченични модели за исказивање евентуално-
 реалног услова у савременом српском језику, било стандард-
 ном било дијалекатском, ([ако + V(ПРЕЗ/ПФ/АОР/ПОТ/ФУТ)],
 [V(ПРЕЗ) + ли], [що + не V(ПРЕЗ/ПОТ)]) мање-више стабилизо-
 вани још на почетку историјског периода;
- (2) да су се стари модели реченичног исказивања евентуалноре-
 алног услова ([аще + V(ПРЕЗ/ФУТ)], [акк + V(ПРЕЗ/ФУТ/ПОТ)],
 [ѣда + V(ПРЕЗ/ ПОТ)]) поступно губили везујући се територи-
 јално за поједине канцеларије, и/или прагматички за поједи-
 не дипломатичке формуле, и/или идиомски за српскословен-
 ски језички израз;
- (3) да су реченични модели за исказивање евентуалнореални
 услов развијени под утицајем балканског језичког окружења
 ([да + V(ПРЕЗ/ФУТ)] у монопротазним структурама) били са-
 свим ограниченог домета и на хронолошком и на простор-
 ном плану; те
- (4) да специфични реченични модели за исказивање иреалног
 услова до средине XV века нису били стабилизовани будући
 да је његов минимални индикатор био контекст; најава са-
 временог реченичног модела уведеног везником *да* с прота-

зном предикацијом у индикативу и аподозном у кондиционалу могла би се, можда, тражити у примеру да бн мн давалн .ѣ. перьперь на годнще љдва бн мн плаклан (жупан Санко 1391, Д. 103.14).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Bauer, Jaroslav (1960), *Vývoj českého souvětí*, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha.
- Bauer, Jaroslav (1972), *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skaldby*, Universita J. E. Purkyně, Brno.
- Белић, Александар (1999), *Историја српског језика. Фонетика. Речи са деκлинацијом. Речи са конјугацијом*. Београд.
- Борковский, Виктор Иванович (1958), *Синтаксис древнерусских грамот. Сложное предложение*, Москва.
- Борковский, Виктор Иванович; Кузнецов, Пётр Савич (1965), *Историческая грамматика русского языка*, Академия наук СССР, Москва.
- Visković, Nikola (1989), *Jezik prava*, Naprijed, Zagreb.
- Vrana, Josip (1957), *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćiriliske isprave*, Slovo, 6–8, Staroslavenski institut, Zagreb, 311–334.
- Вујовић, Лука (1969), *Мрковићи дијалектн (с крајним освртном на сусједне говоре)*, Српски дијалектолошки зборник, XVIII, Београд, 73–398.
- Вуковић, Јован (1938–1939), *Говор Пиве и Дробњака*, Јужнословенски филолог, XVII, Београд, 1–113.
- Вушовић, Данило (1930), *Прилози проучавању Његошевог језика*, Јужнословенски филолог, IX, Београд, 93–195.
- Gardiner, S. C. (1984), *Old Church Slavonic. An Elementary Grammar*, Cambridge.
- Gołamb, Zbigniew (1984), *South Slavic da + Indicative in Conditional Clauses and its General Linguistic Implications*, Papers for the V. Congress of Southeast European Studies, Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 170–198.
- Грамматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис* (1993), Издателство на Българската академия на науките, София.
- Грицкат, Ирена (1975), *Студије из историје српскохрватског језика*, Народна библиотека СР Србије, Београд.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (1993), *Језик „Псалтира“ из шћамјарије Црнојевића*, ЦАНУ, Подгорица.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (2004), *Развој хилоћактичког да у старосрпском језику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, XLVII/1–2, 185–203.
- Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, Академия наук СССР [Под редакцией О. Н. Трубачева], Институт русского языка, Москва.
- Етимолошки речник српског језика. Свеска 1: А*, Институт за српски језик САНУ, Етимолошки одсек [под уредништвом Александра Ломе], Београд, 2003.
- Ivić, Milka (1983), *Lingvistički ogledi*, Biblioteka XX vek, Beograd.

- Ивић, Павле; Јерковић, Вера (1981), *Правойис српскохрватских ћирилских йовельа и йисама XII и XIII века*, Нови Сад.
- Кершиене, Р. Б. (1973), *Сложноподчиненные определительные предложения*, — Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Сложноподчиненные предложения, Академия наук СССР, Москва.
- Klemensiewicz, Zenon; Lehr-Splawinski, Tadeusz; Urbanczyk, Stanisław (1965), *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Кореčný, František; Šaur, Vladimír; Polák, Václav (1980), *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svezek 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*. Československá akademie věd. Praha.
- Кравар, Мирослав (1984), *Модална йиййологија хиййийиййичког йериода у хрватско-српском језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд — Нови Сад — Приштина — Тршић, 11–20.
- Maretić, Tomo (1987), *Veznici u slovenskijem jezicima*, Rad JAZU, 86, Zagreb, 76–150.
- Милетић, Бранко (1940), *Црмнички говор*, Српски дијалектолошки зборник, IX, Београд, 211–663.
- Морозова, С. Е. (1973), *Сложноподчиненные предложения условия*, — Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Сложноподчиненные предложения, Академия наук СССР, Москва, 160–207.
- Musić, August (1898), *Rečenice s konjukcijom „ako, neka li“ u hrvatskom jeziku*, Rad JAZU 134, Zagreb, 1–79.
- Павловић, Слободан (2004), *Жанрови стйаросрпског йословнойправног стйила*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 32/1, Београд, 223–234.
- Петровић, Владислава (1997), *Евенйивни глаголи као йемйорални модификаййореченичног садржсаја*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XL/2, Нови Сад, 201–207.
- Пипер, Предраг (1998), *О кондиционалностйи у йросййој реченици*, Јужнословенски филолог, LIV, Београд, 41–58.
- Pravni leksikon* (1970), Savremena administracija, Beograd.
- Sandfeld, Kr. (1930), *Linguistique balkanique (problèmes e résultats)*, Paris.
- Sedláček, Jan (1970), *Srpskohrvatske potvrde o razvitku rečenice sa da u južnim slovanskim jezicima*, Зборник за филологију и лингвистику, XIII/2, Нови Сад, 59–69.
- Sedláček, Jan (1989), *K problematice jihoslovanského ireálu*, Slavia, Ročník 58, Sešit 3, Praha, 233–241.
- Sedláček, Jan (1991), *Hypotaktické vyjadřování potenciální podmínky v jižní slovanštině, zvl. v srbocharvaštině*, Slavia, Ročník 60, Sešit 4, Praha, 353–366.
- Skok, Petar (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, I-IV.
- Храковский, В. С. (1996), *Условные конструкции (опыт исчисления)*, — Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность, Российская академия наук, Институт лингвистических исследований, Санкт-Петербург, 1996, 175–214.
- Šaur, Vladimír (1980), в. Кореčný, František; Šaur, Vladimír; Polák, Václav (1980).
- Škiljan, Dubravko (1998), *Javni jezik*, Biblioteka XX vek, Beograd.

Zusammenfassung

Slobodan Pavlović

DER KONDITIONALSATZ IM ALTSERBISCHEN GESCHÄFTLICH-RECHTLICHEN SCHRIFTTUM

In dieser Arbeit wird eine Strukturierung des Konditionalsatzes im altserbischen geschäftlich-rechtlichen Schrifttum erörtert, das seit Ende des XII bis zur Mitte des XV Jahrhunderts — im Kontext des Kulturmodells der homogenen Diglosie — als einer der vollständigsten funktionalen Repräsentanten der serbischen Sprache fungierte. Kognitive Opposition, eventuell-reale ~ irreale Bedingung im geprüften Korpus, hat keine formelle, syntaktische Verifikation. In der Sphäre der irrealen Bedingung — die in diesem Funktionalstil pragmatisch ganz marginalisiert ist, und deren minimaler Indikator der Kontext ist — erscheinen die Satzmodelle, die mit den Konjunktionen *ако*, *къда*, sowie mit der Partikel bzw. Konjunktion *да* eingeleitet wurden. In der Sphäre der eventuell-realen Bedingung sind die Satzmodelle registriert, die mit den Konjunktionen *ако*, *аще*, *аки*, *еда*, *къда*, *когда*, *цо*, mit der Partikel bzw. Konjunktion *да*, mit der Partikel *аи*, sowie mit dem „eventiven“ Verb *съгодити се* (geschehen) eingeleitet wurden.